

УДК 371.38.035.461:502/504

Н.А. Пустовіт, м. Київ

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНО ДОЦІЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ШКОЛЯРІВ

*Обґрунтовано сутність поняття “екологічно доцільна поведінка”;
принципи формування відповідної якості особистості.*

Ключові слова: екологічно доцільна поведінка, принципи.

Необхідність формування екологічно доцільної поведінки школярів визначено завданнями Національної доктрини розвитку освіти у XXI столітті, Концепції екологічної освіти України.

Проблема актуалізується у зв'язку з проголошенням ООН Десятиліття освіти в інтересах збалансованого розвитку (2005-2014 роки), прийняттям відповідної Стратегії Європейської Економічної Комісії ООН (березень 2005, м. Вільнюс).

Лише одне дисертаційне дослідження “Формування екологічно доцільної поведінки молодших школярів” (Крюкова О.В.) спеціально присвячено цій проблемі. У більшості публікацій та науково-педагогічних досліджень екологічно доцільна поведінка розглядається дотично, як складова екологічної культури, прояв екологічної компетентності особистості.

Проведені експериментальні дослідження свідчать, що чимало школярів у виборі дій і вчинків стосовно природи керуються, переважно, емоційними імпульсами, прагматичними інтересами, мотивами самоствердження чи наслідування, а не гуманістичними, естетичними, пізнавальними чи природоохоронними цілями; має місце невідповідність між екологічними знаннями учнів та поведінкою у природі. Отже, проблема формування екологічно доцільної поведінки школярів актуальна як для педагогічної науки, так і для практики роботи навчально-виховних закладів.

Метою цієї статті є обґрунтування найзагальніших засад формування екологічно доцільної поведінки школярів.

Насамперед, належить уточнити сутність провідного поняття “екологічно доцільна поведінка”, утвореного внаслідок

поєднання трьох понять “екологічність”, “доцільність”, “поведінка”.

Аналіз довідкової літератури дозволяє визначити поняття “доцільність” як відповідність явища чи процесу певному стану, матеріальна чи ідеальна модель якого виступає у якості мети; форма прояву причинно-наслідкових зв’язків; в широкому розумінні – об’єктивна характеристика систем, що досягають задалегідь заданої мети.

Розуміння “доцільності” опирається на поняття “ціль (мета)” і генетично пов’язане з ціле покладанням – свідомою людською діяльністю. Йдеться про усвідомлений образ передбачуваного результату, на досягнення якого спрямована активність людини. Саме “корисний результат” визначає цілісність і спрямованість поведінки особистості. Основою формування мети є предметно-матеріальна, трудова діяльність людини з перетворення навколишнього світу. Образ передбачуваного результату стає метою, спрямовуючи дію і визначаючи вибір можливих способів дії, лише пов’язуючись з певним мотивом чи системою мотивів. Виникнення мети, цілі – центральний момент у процесі здійснення дії і головний механізм нових дій людини.

Продуктивним у педагогічному контексті є визначення доцільності у кібернетиці: збереження і досягнення заданих параметрів системи за допомогою зворотного зв’язку, де розходження між заданим і фактичним станом є причиною змін, що призводять до бажаного результату, – що підкреслює динамічність самого поняття доцільності, а можливість зворотного зв’язку в педагогіці означає не що інше, як активну роль суб’єкта у формуванні власної поведінки.

Уточнення поняття “екологія” доречно з огляду на необхідність конкретизувати ідеальну модель, що є предметом “доцільності”. У Екологічній енциклопедії щодо визначення предмету сучасної екології зазначається, що у класичному розумінні це біологічна наука, яка досліджує взаємодії рослин, тварин, грибів, мікроорганізмів та вірусів між собою та навколишнім середовищем. Предметом її вивчення є надорганізмові системи, їх структура та функціонування на рівні видів, популяцій, екосистем, біогеоценозів та біосфери. За різними критеріями виокремлюється багато підрозділів екології. Однак ознакою сучасної екології є розширення сфери

застосування. Зокрема, вона досліджує також дію цивілізаційних процесів на довкілля з метою запобігання негативним наслідкам техногенної діяльності людини... Взаємовідносини між людською спільнотою та географічно-просторовим, соціальним і культурним середовищем, прямим і опосередкованим впливом виробничої діяльності на склад й властивості навколишнього середовища становлять предмет соціальної екології.

За визначенням відомих українських вчених Г. Білявського, Л. Бутченко, В. Навроцького “сучасна екологія – одна з головних фундаментальних комплексних наук про виживання на планеті Земля, завданням якої є пізнання законів розвитку і функціонування біосфери як цілісної системи під впливом природної і, головне, антропогенної діяльності, а також про визначення шляхів і засобів еколого-економічно збалансованого співіснування техносфери і біосфери. Іншими словами – це “комплекс наук про будову, функціонування, взаємозв’язки багатокomпонентних і багаторівневих систем у Природі й Суспільстві та засоби кореляції взаємного впливу техносфери і біосфери з метою збереження людства і біосфери” [1, с. 11, 13].

У зв’язку з цим логічним є розуміння поняття “екологічне виховання” як процесу формування гуманного, відповідального, бережливого ставлення людини до природи як унікальної цінності; утвердження у поглядах, переконаннях, моральних установках принципів раціонального природокористування, готовності до природоохоронної діяльності.

Екологічне виховання базується на екологічних знаннях. Однак, наявність екологічних знань за відсутності відповідного ставлення до природи не гарантує екологічно доцільної поведінки особистості. Саме ставлення визначає характер цілей і мотивів взаємодії з природою, готовність обирати ті чи інші стратегії поведінки, стимулює екологічно доцільні вчинки.

Провідними ідеями екологічного виховання є визнання первинності і об’єктивності законів природи; непротиставлення людини і природи; сприйняття людини і природних об’єктів як рівноправних суб’єктів, партнерів взаємодії; збалансованість прагматичної і непрагматичної мотивації взаємодії людини з природою.

Під поведінкою розуміємо систему дій і вчинків людини з пристосування до умов зовнішнього середовища.

У педагогічній практиці зустрічається більш вузьке розуміння поведінки як дотримання людиною загальноприйнятих правил взаємовідносин і виконання певних форм дій (навчальних, професійних).

Уточнюючи поняття “поведінка”, варто розглянути його взаємозв’язок з поняттям “діяльність”.

За С.Л.Рубінштейном, “одиницею” поведінки є вчинок, а “одиницею” діяльності взагалі – дія. Вчинком вважається лише така дія людини, у якій головне значення має свідоме ставлення людини до інших людей, до норм суспільної моралі. Важливо, що у вчинках не тільки виявляється, але і формується ставлення людей до навколишнього [6].

Якщо моральна (екологічна) норма виступає для людини як чужа зовнішня сила, якій вона підкоряє свої потяги, у мотивації людини панує роздвоєння: людина виконує свій обов’язок, але діє всупереч своєму потягу. Проте, здійснення вчинку, що несе в собі певний моральний (екологічний) зміст, може бути для людини і усвідомленим обов’язком, і водночас безпосередньою потребою – коли суспільно (чи екологічно) значуще стає для неї особистісно цінним. Значення вчинку для особистості і його об’єктивне суспільне значення збігаються або не збігаються залежно від того, чи стає суспільно цінне значущим для особистості. Різні внутрішні ставлення індивіда до вчинку є завжди і різним ставленням індивіда до норм, що фіксують об’єктивно моральний зміст поведінки. Отже, вчинками, які виражають сутність індивіда, є лише ті, що виходять з його особистісних мотивів.

Органічний зв’язок поведінки і ставлення підкреслюють відомі дослідники екологічної психології С.Дерябо, В.Ясвін, зазначаючи, що поведінкова реакція на один і той же стимул в ситуації у різних людей може бути різною. Той чи інший тип екологічної поведінки у ситуації визначається сформованим ставленням до певного природного об’єкта [3].

Відмінність поведінки і діяльності відображається також у оцінних параметрах. Для оцінки успішності дії як одиниці діяльності використовуються процесуально-цільові критерії: дія вважається успішною, якщо вона або виконана відповідно до алгоритму, або досягла мети, або і те й інше. Вчинок включає творчий акт вибору мети і типу поведінки, що вступає в конфлікт із усталеним, звичним порядком. Вчинок може не досягти мети

при цьому вважатися успішним, навіть якщо це була лише спроба. Одне це може стати основою для його позитивної оцінки. Базою для його оцінки служить не технологічна, а морально-етична сфера. Якщо предметні дії призводять до фіксації перцептивних або моторних установок, то вчинки ведуть до фіксації соціальних, особистісних установок – зазначається у Великому психологічному словнику (за ред. Б.Мещерякова, 2001).

Діяльність іноді розглядають як вищий прояв поведінки.

У загальній психології взаємозв'язок поведінки і діяльності розглядається дещо інакше: поведінка – зовнішній прояв діяльності людини. У такому визначенні акцентується, що вчинки є відображенням позиції особистості, її переконань, ідеалів, цінностей і здійснюються внаслідок складного процесу мотивації.

У деяких визначеннях, наведених у філософських і культурологічних словниках, простежується зв'язок між досліджуваними поняттями. Зокрема:

- діяльність розглядається як специфічна форма активного ставлення людини до навколишнього світу, зміст якого складає його доцільне перетворення. Будь-яка діяльність включає мету, засоби, процес і результат;
- вчинок є однією з форм виявлення свободи волі і цілеспрямованої діяльності;
- поведінка регулюється заздалегідь поставленою метою.

Складові базового поняття перетинаються, утворюючи поєднання –“екологічна доцільність”, “доцільна поведінка” та “екологічна поведінка”.

Доцільну поведінку визначає М.Гончарова-Горянська як “такі дії особистості, які у визначених соціальних ситуаціях призводять до довготривалого сприятливого співвідношення позитивних та негативних наслідків, тобто до гармонізації ставлення особистості до себе, до інших людей, до соціальної дійсності та до гармонізації соціального життя в цілому” [2, с. 213].

Доцільна поведінка розглядається нами як система вчинків і дій, що здійснюється особистістю з метою вирішення певних, поставлених нею завдань, і оптимальних з точки зору вкладених зусиль і одержаного результату.

Екологічною поведінкою вважаємо систему вчинків і дій стосовно довкілля, яка віддзеркалює рівень екологічної культури особистості.

Беручи за основу, що доцільним є результат, якого можна досягти, витрачаючи мінімум ресурсів і задовольняючи при цьому життєво необхідні потреби, екологічно доцільним є збалансований розвиток суспільства, який передбачає використання природних ресурсів із врахуванням можливостей природи до самовідновлення, регулювання споживання, включаючи обмеження надмірних потреб.

Всі складові, інтегруючись, утворюють базове поняття “екологічно доцільна поведінка”.

У науково-педагогічній літературі відомі визначення поняття “екологічно доцільна поведінка”. Зокрема, стосовно учнів початкової школи його визначає О.Крюкова “як дії і вчинки у довкіллі, що безпосередньо пов’язані із задоволенням його життєвих потреб у взаємодії з довкіллям, без порушення екологічної рівноваги та гармонійного розвитку особистості і природи, як рівнозначних цінностей” [5].

Визначаємо екологічно доцільну поведінку школярів, як систему соціально обумовлених, свідомо керованих дій і вчинків у сфері безпосередньої і опосередкованої взаємодії з довкіллям, що має на меті узгодження потреб суб’єкта з вимогами збалансованого розвитку суспільства.

Екологічно доцільна поведінка передбачає знання законів природи; непротиставлення людини і природи; сприйняття природних об’єктів як повноцінних суб’єктів і партнерів взаємодії з людиною; збалансування непрагматичної і прагматичної мотивації у взаємодії з природою.

Концептуальним є розуміння визначальної ролі ставлення у поведінці (діяльності, активності) особистості. Це положення обґрунтоване багатьма психологічними дослідженнями (Б.Ананьев, Л.Божович, Л.Виготський, А.Леонтьев, С.Рубінштейн та інш.). Ці положення конкретизують відомі екопсихологи С.Дерябо, В.Ясвін: суб’єктивне ставлення до певних природних об’єктів поряд з екологічними уявленнями складає основу вибору особистістю тих чи інших стратегій взаємодії з природними об’єктами.

Зв’язок поведінки і ставлення здійснюється через мотив, мотивацію.

Поняття “мотив” означає спонукання до діяльності, спонукальну причину дій та вчинків. Мотиви визначаються як відносно стійкі риси (прояви) особистості [4, с. 7].

До діяльності, що зовнішньо виглядає як екологічна чи природоохоронна, можуть спонукати різні мотиви: прагнення до збереження природи і покращення стану навколишнього середовища; інтерес до змісту та процесу діяльності; самореалізація; кон'юнктурні чи економічні інтереси; спілкування тощо. Однак, екологічно доцільною може вважатись лише така поведінка, що викликана альтруїстичним бажанням збереження довкілля.

Прагнення суб'єкта до реалізації певної діяльності свідчить про наявність мотивації. Мотивація розглядається як сукупність спонукальних факторів, що визначають активність особистості [4, с. 6-7]. Таким чином, мотивація є багатомірним утворенням, і не зводиться до мотиву чи іншого виду спонук. Вона включає в себе такі особистісні компоненти як ідеали і ціннісні орієнтації, потреби, інтереси, окремі мотиви, цілі і наміри, емоції і афекти. Мотивація включає також ситуативні чинники, які, на відміну від мотивів, є динамічними, мінливими, що створює значні можливості впливу на них і на поведінку загалом.

На основі аналізу сутності і закономірностей мотивації, цілепокладання, потреб визначено провідні принципи конструювання змісту і технологій формування екологічно доцільної поведінки школярів:

Принцип забезпечення поліпотребнісної, полімотивованої детермінації поведінки ґрунтується на залежності: чим більше чинників (мотивів) спонукають поведінку людини, тим більше зусиль вона схильна докладати. Отже, зміст і технології формування екологічно доцільної поведінки мають сприяти розширенню кола екологічних потреб, спектру мотивів збереження довкілля.

Принцип конструювання сприятливих ситуативних чинників, домірність змісту і технологій можливостям школярів ґрунтується на залежності поведінки від ситуативних чинників, які можуть не лише підсилувати мотивацію, але й спричинювати негативний вплив.

Принцип активності суб'єкта у цілеутворенні (цілепокладанні) ґрунтується на взаємозалежності мотивів поведінки і цілей, які ставить особистість: мотиви впливають на вибір мети, яка сама є потужним стимулом поведінки. Принцип реалізується через технології залучення школярів до

формулювання загальної мети, визначення етапності її досягнення, конкретизації етапних цілей тощо.

Принцип емоціогенності процесу формування екологічно доцільної поведінки ґрунтується на взаємозв'язку мотиваційного і емоційного процесів.

Принцип забезпечення діалектичного взаємозв'язку між поведінкою і цінностями особистості ґрунтується на розумінні поведінки не лише як зовнішнього прояву внутрішнього світу людини, але й як засобу формування її переконань. Принцип передбачає якомога ширше залучення школярів до посильної участі у вирішенні екологічних проблем, створення умов для здійснення екологічно доцільних вчинків, стимулювання останніх.

Отже, процес формування екологічно доцільної поведінки ґрунтується на концепції особистісно орієнтованого виховання, що передбачає прийняття і повагу до індивідуальності кожного з суб'єктів освітньо-виховного процесу, перетворення останнього на сферу самоствердження особистості на основі актуалізації власних, особистісних сил вчителя та учнів. Особистісно орієнтований підхід до формування екологічно доцільної поведінки передбачає такі способи засвоєння змісту, за яких поряд із об'єктивним значенням виявляється суб'єктивний сенс матеріалу, пошук і ствердження особистісних цінностей.

Перспективи подальших досліджень пов'язані із розробкою змісту, форм і технологій формування екологічно доцільної поведінки з урахуванням вікових психологічних особливостей школярів та динаміки ставлення до природи у процесі онтогенетичного розвитку особистості.

Література:

1. Білявський Г.О. Основи екології: теорія та практикум : навч. посіб. / Білявський Г.О., Бутченко Л.І., Навроцький В.М. – К.: Лібра, 2002. – 352 с.
2. Гончарова-Горяньська М.В. Розвиток соціальної компетентності дошкільнят /М.В.Гончарова-Горяньська //Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – Збірник наукових праць. – Київ, 2002. – Кн.1. – С. 212-218.

3. Дерябо С.Д. Экологическая педагогика и психология. / С.Д. Дерябо, В.А. Ясвин. – Ростов-на-Дону: Издательство “Феникс”, 1996. – 480 с.
4. Занюк С.С. Психологія мотивації : навч. посіб. / С.С.Занюк. – К.: Либідь, 2002. – 304 с.
5. Крюкова О.В. Формування екологічно доцільної поведінки молодших школярів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 “Теорія і методика виховання” / О.В.Крюкова. – К., 2005. – 20 с.
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. / Рубинштейн С.Л. – СПб. : Питер, 1999. – 720 с.

The essence of concept “environmentally expedient behaviour” is proved”; principles of formation of corresponding quality of the person.

Key words: *ecologically expedient behaviour; principles.*

Обоснована сутність поняття “екологічески целесообразное поведение”; принципы формирования соответствующего качества личности.

Ключевые слова: *экологически целесообразное поведение, принципы.*